

פרשת וישב

פשרם של חלומות יוסף

מאת הרב אלחנן סמט

- א. האם היו חלומות יוסף חלומות נבואיים?
- ב. הגישה המקובלת לפשרם של חלומות יוסף וקשייה
- ג. התגשמות החלומות על פי רש"י ורמב"ן
- ד. פשר ההשתחויה בחלומות יוסף
- ה. פשר החלום הראשון
- ו. פשר החלום השני
- ז. עבדות ולא שררה
- ח. "ויזכר יוסף את החלומות אשר חלם להם"
- א. האם היו חלומות יוסף חלומות נבואיים?

האם היו חלומותיו של יוסף חלומות נבואיים? האם הייתה בהם הגדת העתיד, כמו בחלומות שרי פרעה ובחלומי הכפול של פרעה? לדעת חז"ל והמפרשים אין ספק שכך הוא, וכך גם מסתבר: בסיפור יוסף ואחיו תופסים החלומות מקום מרכזי בעלילה, ובהם משתקפת ההתערבות הא-לוהית הנסתרת בסיבוב האירועים. אין זה מתקבל על הדעת כי דווקא חלומות יוסף, המשמשים נקודת מוצא לעלילה, יחרגו מכלל החלומות האחרים.

אולם כשנשווה את צמד חלומותיו של יוסף לשני צמדי החלומות הבאים בהמשך הסיפור, נמצא כמה הבדלים חשובים המקשים על תפיסה זו:

א. חלומות השרים ופרעה זכו לפירונו המבואר של יוסף, המפענח את

הוראתם הכללית אך גם כל פרט שבהם. חלומות יוסף, לעומת זאת, אינם זוכים לפירונו מוסמך מפורט במהלך הסיפור.

ב. לאחר שפטר יוסף לשרים ולפרעה את מה שחלמו, מספרת התורה על

התגשמותם המלאה של חלומותיהם בהתאמה למה שפטר. בכך מתברר לנו שהיו אלה הודעות

א-לוהיות לאותם אישים. לגבי חלומות יוסף - אין עדות מפורשת בכתוב האם התגשמו וכיצד.

ג. מן ההתאמה בין פתרונותיו של יוסף לבין המציאות שבפועל אנו למדים על כשרונו המיוחד של יוסף – על רוח הקודש שבו - לפענח את ההודעות הא-לוהיות הנשלחות לבני אדם בחלומות סמליים. ואכן, בפתרו חלומות אלו מדגיש יוסף ביותר שם שמים. אולם שם שמים לא נזכר כלל בקשר לחלומותיו של יוסף.

ד. הסיבה שבגללה הודיע א-לוהים לשרים ולפרעה בחלומותיהם את העתיד להתרחש ברורה לנו: החלומות מהווים אמצעי לשינוי מצבו של יוסף מאסיר בבור למשנה למלך מצרים. אולם מה תכליתם של הודעות העתיד הא-לוהית ליוסף?

ב. הגישה המקובלת לפשרם של חלומות יוסף וקשייה

קשה למצוא תשובות מספקות לשאלות אלו בדברי המפרשים: המפרשים לא ראו צורך לעסוק בפתרון חלומותיו של יוסף, כנראה משום שהדבר נראה להם פשוט בתכלית. המסר בחלומי יוסף כה בהיר, עד כי נדמה שאין צורך כלל בפתרון. זאת, שלא כמו בחלומות השרים ופרעה, שבהם מצויים סמלים

קשי פענוח. ועוד זאת: פתרון חלומותיו של יוסף מצוי כבר בדברי האחים "המלך תמלך עלינו אם משול תמשל בנו", ובדברי יעקב "הבוא נבוא אני ואמך ואחיך להשתחות לך ארצה". ואף שאמירות

אלו נאמרו בטרוניה ובסימן שאלה בסופן, נראה שהן הן הפתרון הנכון של החלומות.

אולם אין התייחסות זו מספקת: דרכי פתרון חלומות - מיוסף עצמו למדנו. הפותר צריך לתת דעתו

על משמעותו של כל פרט בחלום. מה אפוא פשר הסמל של אלומות האחים המשתחוות לאלומתו של

יוסף בחלום הראשון? ומדוע אין הן משתחוות ליוסף עצמו, כמו שעושים גרמי השמים בחלום השני?

ומדוע זה מדומים האחים בחלום הראשון לאלומות ואילו בשני לכוכבים? ומדוע מופיעים השמש

והירח, כסמל ליעקב ואשתו, דווקא בחלום השני, בעוד שבחלום הראשון אין להם כל הקבלה?

ועוד: הצד השווה בין שני החלומות הוא ההשתחויה ליוסף (ועל כן אומר יוסף: "הנה חלמתי חלום

עוד"). מה צורך אפוא בשני חלומות האומרים דבר אחד? על שאלה דומה ענה יוסף באמרו (מ"א, לב):

"ועל השנות החלום אל פרעה פעמים, כי נכון הדבר מעם הא-להים וממהר הא-להים לעשותו". אולם תשובה כזו אינה אפשרית ביחס להישנות חלומו של יוסף, שכן שנים רבות (עשרים ושתיים) עברו עד להתגשמות חלומו.

ג. התגשמות החלומות על פי רש"י ורמב"ן

אף ביחס להתגשמות חלומותיו של יוסף בהמשך העלילה אין מנוח בדברי הפרשנים: הכתוב אינו מעיד על כך דבר. הפסוק "ויזכר יוסף את החלומות אשר חלם להם" (מ"ב, ט) מתייחס למחשבתו של יוסף, ואף הוא נתון במחלוקת פרשנים. רש"י אומר:

וידע שנתקיימו שהרי השתחו לו.

אולם הרמב"ן משיג עליו:

ולפי דעתי שהדבר בהפך! כי יאמר הכתוב כי בראות יוסף את אחיו משתחווים לו, זכר כל החלומות אשר חלם להם, וידע שלא נתקיים אחד מהם בפעם הזאת, כי יודע בפתרונם כי כל אחיו ישתחו לו בתחילה מן החלום הראשון 'והנה אנחנו מאלמים אלמים', כי 'אנחנו' ירמוז לכל אחיו אחד-עשר, ופעם שנית ישתחו לו השמש והירח ואחד עשר כוכבים מן החלום השני.

בהמשך מסביר הרמב"ן כי מעשיו של יוסף בהתנכרו לאחיו נועדו לקיים את חלומותיו, תחילה בהביאם את בנימין כדי שיתגשם החלום הראשון,

ואחרי שנתקיים החלום הראשון הגיד להם (- שהוא יוסף) לקיים החלום השני,

שהרי לאחר שנתגלה להם בא אביו וכל ביתו אליו. והרמב"ן מסכם דעתו בעניין:

את הכל עשה יפה בעתו לקיים החלומות, כי ידע שיתקיימו באמת.

אין כאן המקום לדון בדברי הרמב"ן הללו לגופם, אלא רק בשאלת התגשמות החלומות. החלום הראשון נתקיים לפי דבריו בפרק מ"ג, בבוא כל האחים לפני יוסף (טו-טז), ובביאור בפסוק כ"ו שם "וישתחו לו ארצה". אולם חלומו של יוסף לא נזכר שם כלל, לא בעדות הכתוב ולא במחשבתו של יוסף. חמורה מכך השאלה ביחס לחלום השני: בשום מקום אין מסופר על אירוע שבו כל בני המשפחה כולל אביו, השתחו ליוסף. אם כן אין התגשמותו של החלום השני מתוארת כלל, וספק אם אירעה במציאות.

ונסיים שוב בשאלת תכלית החלומות: הרמב"ן רואה חשיבות רבה בחלומות יוסף, שהם המפתח להבנת התנהגותו התמוהה בהתנכרו לאחיו. אולם אף לשיטתו תוצאת החלומות – התנהגותו של יוסף אל אחיו – אינה יכולה לשמש הסבר לסיבת נתינתם ליוסף.

ד. פשר ההשתחוויה בחלומות יוסף

הפתרון לשאלותינו מותנה בניתוח מדוקדק של החלומות. נראה שכוונת הסיפור לומר לנו שחלומות אלו לא הובנו כראוי בראשית הסיפור, לא על ידי יוסף החולם, לא על ידי אחיו ולא על ידי יעקב (וכתוצאה מכך גם לא על ידי הפרשנים, שהלכו בעקבות דברי האחים ויעקב). מהי הטעות? כולם ייחסו להשתחוויה, החוזרת בשני החלומות, משמעות מילולית: הן בדברי יעקב "הבוא נבוא אני ואמך ואחיך להשתחות לך ארצה?" והן בדברי האחים "המלך תמלך עלינו" נתפסת ההשתחוויה כפשוטה, כביטוי למלכות ושלטון. לפיכך חיפשו המפרשים בהמשך הסיפור את ההתממשות הריאלית של החלום בהשתחויית האחים ליוסף.

אולם האם כך היא שפת החלומות? האם, דרך משל, יש לחפש את מימושו הריאלי של פרט כמו בליעת הפרות השמנות על ידי הפרות הרזות בחלום פרעה? הרי כך נתפרש פרט זה על ידי יוסף: "וקמו שבע שני רעב אחריהן ונשכח כל השבע בארץ מצרים... ולא יודע השבע בארץ מפני הרעב ההוא אחרי כן...". כשם שהפרות מהוות סמל לשנים, כך גם בליעת השמנות על ידי הרזות מהווה סמל לתהליך שיימשך זמן רב, ואין לחפשו כלל בהתרחשות קונקרטיית אחת.

מה מסמלת אפוא השתחוויה? במונח מסוים היא אכן מסמלת שלטון, אולם במונח עמוק יותר מבטאת ההשתחוויה הבעת תלות של המשתחוה בזה שאליו משתחווים. מצב של תלות האחים ובית יעקב ביוסף אינו דבר שיקשה עלינו למצאו בהמשך הסיפור, ואין צורך למקדו בסיטואציה קונקרטיית מסוימת שבה משתחווים האחים בפועל ליוסף. נברר עתה את פשר הסמלים בחלומות יוסף.

ה. פשר החלום הראשון

קל להבין שהחלום הראשון מבטא את תלותם הכלכלית של האחים ביוסף בעת שנות הרעב ובעת התיישבם בארץ גושן. האלומות הן סמל לתבואה וללחם. החלום מורכב משלושה שלבים המסומנים במילה "והנה":

(1) והנה אנחנו מאלמים אלמים...

(2) והנה קמה אלמתי וגם נצבה

3) והנה תסבינה אלמתיכם ותשתחוין לאלמתי.

בשלב הראשון יוסף כלול באחיו - 'אנחנו' - במאמץ הכלכלי המשותף לקיום המשפחה (לפני מכירתו). בשלב השני קורה דבר מפתיע ('והנה'): תוך כדי עבודתם המשותפת של האחים כולם, מתבלטת באופן מופלא אלומתו של יוסף, והיא מזדקפת ומתקיימת במצב זה לאורך זמן. שלב א' מתאר תמונה טבעית, אולם בשלב ב' מתואר דבר פלא. שלב זה מכוון לעלייתו המופלאה של יוסף. בשלב זה יוסף מצוי לבדו והאחים אינם נזכרים כלל - בחלום כמו במציאות. שלב ג' בחלום אף הוא מפתיע ('והנה'): אלומות האחים סבות - נעקרות ממקומן, מקיפות את אלומתו של יוסף ומשתחוות לה. כאן האחים ויוסף שוב יחדיו, כמו בשלב א', אולם הפעם לא במצב של שוויון, אלא במצב של תלות האחים ביוסף המשביר. זהו השלב שבו יורדים האחים לשבור בר במצרים ושוב מתאחדת המשפחה במצרים כדי להתקיים בשנות הרעב על ידי יוסף. הרי מונח לפנינו סיפור יוסף, מתחילתו ועד סופו, כשהוא מקופל בחלום זה. האם פתרונם של האחים לחלום זה - "המלך תמלך עלינו" - מספק? נראה שאת דעתו של יוסף הוא סיפק. אולם אם היה יורד לעומק משמעותו של החלום, היה צריך לשלול את דברי האחים ולומר להם: לא כן, אלא יום יבוא ו"אנכי אכלכל אתכם ואת טפכם" (נ', כא).

1. פשר החלום השני

נעבור עתה לחלומי השני של יוסף: "והנה השמש והירח ואחד עשר כוכבים משתחוים לי". כולו תמונה אחת: יוסף אינו מסומל בה אלא הוא האלו משתחוים, ואילו משפחתו מסומלת בצבא השמים. קשה לתאר את התמונה שראה יוסף בחלומו, שכן אף אם השתחויות השמש והירח ניתנת להתפרש כתנועתם מקצה השמים ועד קצותם, כיצד נדמה לעצמנו את השתחוויית הכוכבים? אולם כבר אמרנו, שהשתחווייה זו לא באה אלא לבטא תלות, ואין אנו חייבים לדעת מה דמות מוחשית לבש רעיון תלות זו בחלומי של יוסף.

במה נבדלת תלות המשפחה ביוסף בחלום השני מזו שבחלום הראשון? ברור שאין היא במישור הכלכלי, אולם מה מסמלים שמש, ירח וכוכבים? נראה שהם מסמלים את משפחת בית יעקב **כיסודו של העם הנבחר**. עם זה נועד להאיר לעולם - "ונברכו בך כל משפחות האדמה". ואכן, את דימוי העם העתידי לכוכבים מצאנו לראשונה בברית בין הבתרים, בדבר ה' לאברם (ט"ו, ה):

הבט נא השמימה וספר הכוכבים אם תוכל לספר אתם. ויאמר לו: **כה יהיה זרעך**

(ושוב בדבר ה' ליצחק כ"ו, ד). ואף ששם מודגש ריבוי הזרע ככוכבים, ברור שדימוי זה נועד לתאר גם את תכונתו הנבדלת והמאירה של זרע אברהם. בית יעקב הוא התא הראשון של עם זה המדומה לכוכבים, ואבי המשפחה ואמה, מדומים הם באופן טבעי לשמש וירח. ומהי תלותם של הללו ביוסף? נראה שהרעיון המסומל כאן הוא שקיומה של משפחת בית יעקב כבסיס לקיומו של העם הנבחר לעתיד לבוא, כגורם נבדל ומאיר לעולם, תלוי הוא ביוסף. ולא ביוסף המשביר והמכלכל (המסומל באלומה בחלום הראשון), אלא ביוסף האיש-האדם, ברגישותו ובתכונות נפשו. שעל כן, שליחות כפולה הוטלה על יוסף במצרים: לדאוג לקיומה הפיזי של משפחתו בשנות הרעב, אך לא פחות מכך, לדאוג לקיומה הלאומי-הרוחני הנבדל של משפחת בית אביו בגלותה, גלות ראשונה של עם ישראל. יוסף הוא מכין הגלות הן בכך שהוא דואג לאחדות המשפחה כלפי פנים כתנאי לעמידה בגלות, והן בכך שהוא דואג להיבדלותה כלפי חוץ: "בעבור תשבו בארץ גשן, כי תועבת מצרים כל רעה צאן" (מ"ו, לד). יוסף מכין את העמידה בגלות גם בכך שהוא הדואג לשמר במשפחת בית יעקב את הגעגועים לארץ אבותיהם, בערכו את מסע הלווייה של יעקב לארץ כנען, ובצוותו את אחיו בטרם מותו: "וא-להים פקד יפקד אתכם, והעלה אתכם מן הארץ הזאת אל הארץ אשר נשבע לאברהם ליצחק וליעקב... והעלתם את עצמתי מזה" (נ', כד-כה). חלומי השני של יוסף מטיל עליו אפוא את האחריות לקיומה של משפחתו כתא ראשון של עם ישראל.

האם פתרונם של יעקב "הבוא נבוא אני ואמך ואחיך להשתחות לך ארצה" מספק? כלל וכלל לא! תלות זו של השמש והירח והכוכבים אינה מחייבת כלל השתחווייה ארצה בפועל! יותר מכך: תלות זו אינה מחייבת את קיומם של הללו בחיים! גם אחר שיסתלק יעקב מן העולם, הרי שמשו ממשיך להאיר לעולם, "יעקב אבינו לא מת - מה זרעו בחיים אף הוא בחיים" (תענית ה', ב), והארה זו, שתמשיך להאיר לעולם דרך זרעו - ביוסף היא תלויה. (ומכאן גם פתרון לבעיית מותה של רחל, אם אכן הירח בא לסמל אותה.)

אולם כמו שיעקב לא פתר את החלום נכונה, גם יוסף לא עמד על פתרונו. שאם לא כן היה צריך לשלול את דברי יעקב ולענות לו: לא תבוא להשתחוות לי ארצה, אולם יום יבוא, ואורה של משפחתנו שיהא מאיר לעולם יהיה תלוי בי! ובמילותיו של יוסף עצמו, שרומז לאופייה זה של שליחותו הרבה יותר מאוחר - "וישלחני א-להים לפניכם לשום לכם שארית בארץ, ולהחיות לכם **לפליטה גדלה**" (מ"ה, ז), ולהלן: "להחיות עם רב" (נ', כ).

יוצא מדברינו כי 'הישנות החלום פעמיים' אל יוסף באה לבשר לו על שליחות קיומית כפולה - כלכלית ורוחנית - ביחס למשפחתו, ולהכין אותו לקראתה.

ז. עבדות ולא שררה

אולם יוסף, שבהמשך דרכו השכיל לפתור חלומות של אחרים, את חלומותיו שלו לא ידע לפתור. שאם פתר אותם נכונה, לא היה מספר את חלומותיו לאחיו ולאביו ומצפה שיפתרו לו אותם כפי שפתרו. נוח היה לו ליוסף הנער בפתרון, שכן חלומותיו כפי שדימה להבינם, תאמו את מצבו בבית אביו: "שהיה עושה מעשה נערות, מתקן בשערו ממשמש בעיניו כדי שיהיה נראה יפה" (רש"י ל"ז, ב ד"ה והוא נער). כתונת הפסים אשר עשה יעקב ליוסף - לבוש מלכות היא, וחלומותיו המחמיאים של יוסף נראו לו אך המשך ישיר לאותה כתונת פסים. מה נאים דברי רבן גמליאל לתלמידיו אשר להם הציע רבנות (הוריות י', א-ב) כמבטאים את טעותו של יוסף בתפיסת פשר חלומותיו: "כמדומין אתם ששררה אני נותן לכם? עבדות אני נותן לכם!"

ומי שתפס בחלומותיו רק את השררה בצדה החיצוני הריק, ולא את תוכנה הפנימי העמוק שבו מצויה השליחות-העבדות כלפי בני משפחתו, נתחייב להבין את פשר חלומותיו בדרך הקשה: "לעבד נמכר יוסף" (תהילים ק"ה, יז). דרכו של יוסף מכאן ואילך מלמדת אותו כי כל גדולה הניתנת לו משמים, למענם של אחרים ניתנת לו, ולא לצורך עצמו. כך בבית פוטיפר, כך בבית האסורים, וכך יותר מכול בהיותו משנה למלך מצרים.

ועוד זאת למד יוסף, כי חלומות הניתנים משמים אינם באים סתם, להחמיא לאדם ולבשרו על עתיד מזהיר הצפוי לו, אלא לבשר לאדם את העתיד על מנת שיתכונן לקראתו ויכשיר עצמו לשליחות המיועדת לו. חלומות כאלה תמיד תכליתיים הם, ותובעים מן האדם נכונות לעשיית השליחות ולנשיאה בעול. ואף זאת: לשם פתרון של חלומות יש צורך בסיוע משמים ובפענוחו של כל פרט בסמלי החלום. כל זאת יישם יוסף בהמשך דרכו.

ח. "ויזכר יוסף את החלמות אשר חלם להם"

לאחר שעבר יוסף את דרך הייסורים ושינן את לקחו פעם אחר פעם, ולאחר שבשלו הנסיבות שבהן הוטל על יוסף למלאות את שליחותו ביחס למשפחתו, הוא נזכר בחלומותיו הרחוקים ומבינם נכונה: "ויזכר יוסף את החלמות אשר חלם להם". רש"י מפרש את הכינוי הרומז 'להם' - עליהם. אולם כבר הקשה ר"י אברבנאל על פירושו: "מה עניין אמרו 'אשר חלם להם' - כי החלומות לא היו בעצם וראשונה להם כי אם לו!" - הרי במרכז חלומותיו עמד יוסף עצמו, ואליו משתחווים כולם? אולם אם נפרש שימושה של מילה זו כמו בפסוק (שמות י"ד, יד) "ה' ילחם לכם ואתם תחרישון" - "לכם" למענכם - כמשמעה בכמה וכמה מקראות, יתברר לנו שפסוק זה מהווה תפנית בתפיסת יוסף את חלומותיו. לאחר כל מה שעבר עליו, הבין יוסף כי חלומותיו לא למען עצמו חלם, אלא 'להם' - למענם חלם. ומעתה מוטל עליו התפקיד הכפול של כלכלת המשפחה ואיחודה מחדש בתנאי הגלות של ארץ מצרים. ומתוך שהבין זאת, התנכר לעת עתה אל אחיו והאשימם "מרגלים אתם". מדוע וכיצד מהווה דווקא התנהגות זו של יוסף מילוי השליחות המוטלת עליו ביחס למשפחתו לא נוכל לברר כאן. מאוחר יותר, בהתגלות יוסף לאחיו בפרשת ויגש, מבטא יוסף את תפיסת תפקידו כשליחות כפולה במילים ברורות (מ"ה, ה-ז):

"כי למחיה שלחני א-להים לפניכם..."

וישלחני א-להים לפניכם לשום לכם שארית בארץ
ולהחית לכם לפליטה גדלה."